

Strukturális kényszerek és cselekvők: „problémaeltár” és fejlesztési lehetőségek a kistelepüléseken

Kovács K., Váradi M. M. (szerk.):
Hátrányban vidéken (Argumentum, Budapest,
2013. 384 o.)

FEHÉR KATALIN, NÉMETH KRISZTINA

FEHÉR Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; feher@rkk.hu

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; nemeth@rkk.hu

Katalin FEHÉR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; feher@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; nemeth@rkk.hu

A Kovács Katalin és Váradi Monika Mária szerkesztésében megjelent kötet a hátrányos helyzetű, aprófalvas vidéki térségeket kialakító és hátrányait konzerváló struktúraformáló erőket és az ott élők mozgásterét vizsgálja. A makroszintű elemzések mellett olyan tanulmányok is helyet kaptak a könyvben, amelyek a kistérségi lehetőségeket veszik szemügyre, így a szociografikus leírások és elméleti tanulmányok mellett a beavatkozás szemszöge is megjelenik: a fejlesztéspolitikák többszintű (helyi, régiós és európai uniós) elemzésében, a megvalósult fejlesztések értékelésében és a szakpolitikák alól kiemelt „önálló” fejlesztéspolitika vakfoltjainak feltérképezésében.

A kötet bevezető tanulmányában Kovács Katalin azokat az évtizedes gazdasági és társadalmi folyamatokat elemzi, amelyek a vidéki válságrégiók csapdahelyzetéhez vezettek: a kistelepüléseket egyszerre sújtják területi és társadalmi hátrányok. A szegénység a települési lejtőn lefelé haladva egyre nő, miközben a helyi gazdaságok működésképtelensége és a különféle tőkék hiánya súlyosbítja és konzerválja a meglévő problémákat. A strukturális kényszerek a perifériákon fokozottabban jelentkeznek, miközben nő a kistelepülések „hálózatfüggősége”. Ezek a településeken szűnt meg arányaiban a legtöbb munkahely, a közelebb vagy távolabb fekvő városokba történő ingázás visszaesése valódi válságtünet.

A társadalmi hátrányok halmozódásának térbeli dinamikájára figyelő elemzés azonosítja a strukturális okokat és a társadalmi tüneteket: az ipari válságzónák szomszédságában vagy a perifériákon az elaprózódott településstruktúra és a kistérségi központok gyengülése együttesen a mobilitási esélyeket illuzórikussá teszi („objektív” munkahelyhiány – 29. o. –, rossz közlekedés) és gettósodáshoz vezet (szelektív elvándorlás, az alacsonyán képzett, immobil munkaerő beszorulása).

A Hátrányban vidéken című könyv legfőbb értéke, hogy elemzései nem állnak meg a makroszintű adatokból kirajzolódó problémamanyalábok leírásánál. A makroszintű adatelemzések mellett a kistelepüléseken végzett tehermunkák bemutatják a települések közös és specifikus gondjait, valamint a lehetséges kitörési pontokat. A szociológia és kulturális antropológia módszereivel végzett „kvalitatív mélyfúrások” a strukturális kényszerek által szűkre szabott mozgástérben élő cselekvők egyéni alkalmazkodáson alapuló boldogulási stratégiáit tárják fel, míg a fejlesztési lehetőségek számbavétele az egyének beágyazottságának kérdését és a társadalmi cselekvés lehetőségét firtatja.

A kötet első blokkja (*Szegénység és boldogulási stratégiák*) megmutatja, hogy bár a struktúraformáló erőket vizsgálva ezek a kitelepülések kiszolgáltatottak a tőke és a képzett munkaerő mozgásának, az egyének a strukturális kényszerek ellenére sem teljesen passzív szereplők. Vidra Zsuzsanna tanulmányában azt elemzi, hogy miképp húznak hasznát egy „globális” munkaadó megjelenéséből egy romák lakta falu lakói. Jóllehet a posztfordista logikában a bér munkás csak a termelés igényei szerint mozgósítható (alkalmazható vagy elbocsátható) instrumentálizált munkaerőnek látszik, az alsószentmártoniak jól be tudták építeni az Elcoteq hullámzó, időszakos foglalkoztatási politikáját megélhető stratégiájukba, mivel az eleve a családi bevételi források diverzifikálásán és az időszakos munkavállaláson alapult. Így a gyári munka vállalása nem szorította ki a napszámot a családi bevételek közül, de fokozta a családon belüli munkamegosztást. A családoknak a mégoly rövid távú bér munkaviszony sem pusztán a jövedelmek bővülését jelentette: a kisebb összegű hitelfelvételek egyfajta jövőre irányultságot körvonalaztak és lehetővé tették a helyi szinten fontos presztízsbetűzéseket (pl. veranda, televízió). Ez a lokalításban értelmezhető, sajátos jelentéstartalmú „középosztályosodás” azonban felemás, mivel periferikus térben, társadalmilag kirekesztett helyzetben történik, és nem kapcsolódik hozzá olyan hosszú távú, jövőre irányuló beruházás, mint a gyerekek oktatása. Az Elcoteqben végzett munka azonban a roma munkásoknak önbecsülést adott, és a vállalat etnikailag színvak antidiszkriminációs politikája biztonságos közeget nyújtott számukra. A leleményes fogások a gépek kezelésében és a munkatársakkal kialakított kapcsolatok pedig alkalmat adtak arra, hogy a gyártósornak kiszolgáltatott, fegyelmezett és ellenőrzött munkások megéljék a maguknak kivívott minimális autonómiát a személytelen termelési rendszerben.

Feischmidt Margit két dél-magyarországi faluban, Drávacsehiben és Szevényéren vizsgálta a cigánysággal kapcsolatos identitásstratégiákat. Kutatási terpei hátrányos helyzetű társadalmi zárványok, de nem gettófalvak, így a

társadalmi státusz és az etnicitás között nem egészen determinisztikus a kapcsolat: a faluban elért státusz kényszerekhez alkalmazkodó egyéni stratégiáktól függ. A státuszmegjelenítésre azonban nemcsak a szűkebb és tágabb társadalmi, gazdasági és intézményi háttér, hanem az országosan elterjedt rasszista közbeszéd is rányomja bélyegét. Az egyének és családok domináns gazdasági stratégiáin és az életmódbeli-habituális elemeken alapuló „boldogulás”-tipológia leglényegesebb eleme az a felismerés, hogy a különböző megélhetési stratégiákat követő egyének újraértékelik és újraértelmezik roma származásukat. A természeti-társadalmi környezetüknek vagy éppen a patrónusuk jóakarátának kiszolgáltatót *máról holnapra élők* etnikai azonosságtudata reflektálatlan – legfőképp azért, mert társadalmon kívülségük nem problematizálja a származásukat. A saját csoport felé irányuló kapcsolataik erősek, ami a szegénység megkötő erejét is jelenti. A *rövid távú boldogulók* is kiszolgáltatók, erősen függenek a segélyektől és a közmunkától, de valamiképp megélik. (A kötet 2005 és 2009 között lezajlott empirikus kutatások alapján íródott, az azóta eltelt öt év – a segélyezési és közmunka-szervezési elveket alapjaiban érintő – döntéseinek hatásai ezért nem olvashatók ki belőle.) Családi kapcsolataik erősek, de kifelé mutató kapcsolataik gyengék. A beilleszkedni vágyóknak származásukhoz való viszonya ellentmondásos, sokszor asszimilatorikus, rejtőzködő beállítódás jellemzi őket. A *mobilitásban reménykedők* végzik a faluban a „cigány munkát”, ők csak a helyi társadalom alsó szegmensében találnak maguknak helyet. A kitaró munkavégzés azonban nem csak önbecsülést nyújt számukra, mivel ezzel megteremtik a következő generációk kiemelkedésének feltételeit. A felemelkedést remélők azonosulnak a többségi társadalom értékeivel és sérelmi beszédmódjával. A szégyenérzet csökkentését a sztereotípiák távolításával és a „rendes cigány” önképén keresztül próbálják elérni. A *sikeres mobilak* állandó munkával megteremtett csekély társadalmi tőkét a gyerekeik kulturális tőkévé transzformálták. Mint a felfelé mobil egyéneknél általában, a származási kapcsolataik gyengülnek, a rokonaik nemritkán klienseiké válnak. A már beilleszkedett családok aktív identitás munkát végeztek, ami radikális döntésekhez is vezethet (származás megtagadása), miközben néhányan éppen a roma származás felértékelésével kísérleteztek. Ez azonban reménytelen vállalkozásnak tűnik az uralkodó közbeszéd hegemoniája ellenében (szimbolikus erőszak), amelyet bensővé tettek.

Váradai Monika 2008-as viszonyokat rögzítő esettanulmánya Tormás belső tagozódását és a helyiek megélhetési stratégiáit írja le, amelyeket a Hegyháti esély komplex munkaerő-piaci reintegrációs program keretez. A szociális (szelktív) migrációval sújtott zsákfalú fő „foglalkoztatója” a téesz megszűnésével az erdő lett: a családi szintű önellátási stratégiát biztosító gombászás, agancsgyűjtés, a fiatalok által vadászatok idején vállalt hajtás mellett a családi fakitermelés kulcsfontosságú a családok életében csakúgy, mint a fizetőeszközként működő tűzifa. Az erdőhöz kötődő különféle alkalmi munkák, vállalkozások és a szürkegazdaságba vesző munkaalkalmak a falu tagozódását is meghatározzák. Jóllehet a terepmunka idején a falu még (társadalmi, demográfiai) egyensúly-

ban volt, de a nyugdíjasok és konszolidált egzisztenciák mögött feltorlódó „kapaszkodók”, „tartósan szegények” és „peremhelyzetűek” között egyre jobban elvékonyodtak a határok. A főként közmunkára épülő támogató jellegű szociálpolitikát a közösséget átszövő patrónus–kliens viszonyok egészítették ki: a szívességeken és a felajánlott munkák cseréjén alapuló személyes kapcsolatok, még ha aszimmetrikusak is, stabilitást teremtettek. A középnemzedék által szőtt háló azonban a fiataloknál elszakad, így a szegények ellátása egyre inkább a sorvadó (elsorvasztott) szociálpolitikára marad.

A szegénység és elszigeteltség mindennapi élethelyzeteit leíró és a cselekvők szemszögéből feltáró szociografikus írások mellett az *Erőfeszítések a szegénység és a hátrányok csökkentésére* című blokk a beavatkozás lehetőségeit és módjait veszi sorra. Rácz Katalin tanulmányában rámutat arra, hogy a vidéki szegénység kezelésére 1992-ben bevezetett szociális földprogram a kezdetektől magán viselte a két világháború közötti előképének vonásait: a szegénységet egyéni problémának tekintették és a segítségnyújtásban továbbra is ott bujkált az érdemesség gondolata. A programba történő bekerülésnek alapvetően két modellje van: az egyik a rászorultság felpuhult elvét alkalmazza, ami társadalmi tekintetben heterogén klientúrát épít, a másik specifikus jogosultsági feltételeket fogalmaz meg és egy szűkebb körre terjed ki. A szociális földprogramok azonban önmagukban a szegénység kezelésére csak kevésbé alkalmasak. Foglalkoztatási hatásuk csekély és a támogatottak körében is inkább szezonális jövedelemkiegészítésnek számítanak. Alapvető problémájuk, hogy zárt rendszerként működnek és megkötő jellegű társadalmi kapcsolatok dominálják őket. A kilépést (az önállósodást) az is hátráltatja, hogy a működtetők (önkormányzatok, esetleg nonprofit szervezetek) kockázatkerülő stratégiát alkalmaznak. A résztvevők olyan terményeket állítanak elő, amelyek nem igényelnek különösebb szakértelmet, odafigyelést, rendszeres elfoglaltságot, és nem hagyományos, több lábbon álló paraszti gazdaságot működtetnek, „hanem a kockázatok minimalizálásán alapuló, a változásokhoz gyorsan alkalmazkodó, a mezőgazdasághoz szervesen nem kötődő termelői szemléletet követik” (151. o.).

A szociális földprogramok a finanszírozás bővülése vagy szűkülése mellett erősen függenek attól a társadalmi-gazdasági közegetől, ahol létrejönnek. A gondos tervezés, valamint a helyi hagyományok, az igények és a motivációk figyelembevétele a későbbi siker alapfeltétele. Jávor Károly és Rácz Katalin két falu példáján, a tiszaháti Túristvándi és a Tolna megyei Belecska sikerén keresztül mutatja be, hogy a résztvevők körének folyamatos változása és a helyi igényekre szabott termelési profil ugyanolyan fontos a program sikerességéhez, mint a meglévő erőforrások azonosítása és fejlesztése, a tudatos horizontális és vertikális építkezés vagy az elkötelezettség.

Fleck Gábor és Szuhay Péter tanulmánya ugyancsak az előkészítés és a tapasztalat elengedhetetlenségére hívja fel a figyelmet a fejlesztések gyakorlati megvalósításában. Pilotkutatásra emlékeztető feltáró munkájuk során arra keresték a választ, hogy milyen feltételek mellett lehet a legszegényebbeknek se-

gíteni fedezet nélkül nyújtott vállalkozási hitelekkel. A Nobel-békedíjjal jutalmazott indiai Grameen-modell sikerét az egyetlen kiútként felkínált önfoglalkoztatás, a hálózatos forma, a bizalom, a csoportnyomás és a kooperatív technikák együttes alkalmazása jelenti. A kutatócsoport több hátrányos helyzetű régió (kis)településeiben és (fő)városi szegregátumokban végzett kutatómunkája megerősítette, hogy a fókuszcsoporthoz beszélgetések során „Reménybanknak” nevezett mikrohitelvezés csak komoly előkészítés és közösségszervezés után, jól működő és újjáélesztett közösségekben lehet sikeres. A szegénységből kifelé vezető utakat ugyan nem a leginnovatívabb és legsikeresebb vállalkozások fémjelzik, mivel a felmerült ötletek „földhözragadtságában” a társadalmi kirekesztés is visszatükröződik, de belátható, hogy a programnak, a szegények megszólításának egyfajta empowerment (képessé tevés) hatása lehet. A megálmódott vállalkozások társadalmi racionalitása mellett ugyanakkor eltörpül a gazdasági racionalitásuk, hiszen a társadalom elemi érdeke az öngondoskodásra képes önálló egzisztenciák növelése.

A könyv harmadik blokkja (*Látletek aprófalvas térségekről*) az aprófalvas térségek közszolgáltatás-szervezési és -fejlesztési gyakorlatait elemzi egyre távoluló perspektívákból: a mikrotérségi esettanulmányt három mikrotérség kooperatív elemzése, majd az aprófalvakat középpontba helyező, települési statisztikákra épülő tanulmány követi. Váradai Monika és Schwarcz Gyöngyi írása egy dél-dunántúli mikrotérségről rajzol fejlesztési és problématerékpet. A kutatás apropóját is egy helyi fejlesztési program kidolgozása jelentette, bár a kutatók által felajánlott szakértői segítséggel a helyiek nem éltek. Ebből is látszik, hogy a fejlesztési lehetőségek nagyon gyakran távol állnak az aprófalvakban jelentkező helyi igényektől. Hasonlóképpen a helyi léptékek sem azonosak a rendelkezésre álló források és pályázati kiírások nyújtotta lehetőségekkel. A kistelepüléseken leginkább olyan kis léptékű fejlesztési igények merültek fel, amelyekkel a kutatás idején (2007) működő és a következő fejlesztési ciklusra körvonalazódó pályázati rendszer nem számolt, noha megvalósításuk hozzájárult volna ezen aprófalvak fennmaradásához. A Marcali kistérség példája azt mutatja, hogy gyakran még a nélkülözhetetlen közszolgáltatások is (közlekedés, csatornahálózat) hiányosak, és fejlesztésük sem megoldott. A területi hátrányok az oktatásban is érvényesültek: jószerével csak a nagyobb települések oktatási intézményei tudtak önállóan működni és voltak esélyesek hosszabb távon pályázati források elnyerésére. Az aprófalvak általános rossz közérzetéhez a helyi szociális feszültségeken túl a bizonytalanság és borúlátó jövőkép is hozzájárult: a települések vezetői a közszolgáltatások fenntartását továbbra sem látták megoldottnak, miközben a fejlesztési lehetőségek szűkülése sem ígért kiutat.

A települési önkormányzatokhoz differenciáltan telepített feladat- és hatáskörök finanszírozásának gazdálkodási gyakorlatait vizsgálja három dél-dunántúli kistérségben Hamar Anna írása. A 2004–2008 közötti időszakban az egyes közszolgáltatások szervezésének társulási szintjei változtak, köszönhetően a szabályozásnak és annak, hogy infrastrukturális és egyéb fejlesztési támogatá-

sokkal igyekeztek azokat befolyásolni. Az önkormányzatok jellemzően a hagyományos mikrotársasági kapcsolatokra szervezték a feladatellátást, a kistérségi szint csupán a szociális és gyermekjóléti ellátásoknál került előtérbe. A közoktatásban duális rendszer érvényesült: a központi, intézményfenntartó társulások által működtetett iskolák a mikrokörzeti iskolákhoz képest jobb pozíciót tudtak fenntartani. A csoportfinanszírozási normatíva bevezetésével azonban a korábbi finanszírozási előnyük elveszett. A nagyobb központi települések és a vonzáskörzetükben elhelyezkedő kisebb községek alkupoziíciói a szabályozás változásával párhuzamosan újrarendeződtek. A szolgáltatásokhoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei az oktatásban növekedtek, a finanszírozás csökkenése pedig az oktatás minőségének romlásához vezetett.

Az aprófalvak önkormányzati gazdálkodását folyamatos forráshiány jellemzi, mely a feladatok alulfinanszírozottsága, fejlesztési bevételek esetlegessége és a helyi bevételek alacsony szintje miatt állandósult. Az alulfinanszírozottságot létszámleépítéssel tudták a kistelepülések kompenzálni, és esetükben már 2008-tól gyakorlattá vált, hogy a korábbi foglalkoztatottakat közmunkásokkal helyettesítették. A vizsgált települések körében négyféle gazdálkodási stratégia volt megfigyelhető: a lassan lepusztuló települések minimális saját intézményrendszert tartottak fenn és magasabb szintű társulásokba tömörültek; mások a fejlesztésekhez hiteleket vettek fel és eladósodtak; vagy önálló intézményeiket és dolgozóikat megtartva vegetáltak, a forráshiány miatt pedig még a fejlesztésekből is kimaradtak. Emellett voltak olyan önkormányzatok, melyek megfelelő bevétellel rendelkeztek vagy feladatellátási terheiktől megszabadulva képesek voltak egyen-súlyi gazdálkodást folytatni.

Koós Bálint a közszolgáltatás-szervezés és a költséghatékonyság kérdését elemzi 2005-ös statisztikai adatok alapján az önkormányzati igazgatás, az óvodai ellátás, az általános iskolai oktatás és az egészségügyi ellátás területein. A tanulmány fő kérdése, hogy a kistelepülési intézmények valóban alacsony költséghatékonysággal működnek-e, illetve érvényesül-e a méretgazdaságosság a településméret tekintetében, azaz a nagyobb települések fajlagosan olcsóbban tudnak-e közszolgáltatásokat nyújtani. A magyar közszolgáltatás-szervezésben az erős közép-szint – járás vagy megye – hiánya miatt az alsó szint, azaz a települési önkormányzatok leterheltsége volt jellemző. Bár látható a méretgazdaságosság alapján fajlagosan csökkenő költség a településhierarchián felfelé haladva, nincs általános érvényes településméret-küszöb a költséghatékonyság kérdésében. Az igazgatás fajlagos költségei bizonyos lakosságszám alatt mindenképpen magasak, ám a népesség növekedésével párhuzamosan a csökkenés nem tendenciózus, és emellett a költséghatékonyság szintje közszolgáltatásonként is eltérhet. A gazdasági és szakmai szempontok mellett azonban a méltányosság is felmerül, hiszen kérdés, hogy a közszolgáltatások elérése mekkora költség- illetve időráfordítást ró az aprófalvak lakóira. A kisebb településeken élők mind az egészségügy, mind az igazgatásszervezés tekintetében jelentős hátrányokat szenvednek, többek között a sok közlekedésre fordított idő miatt.

A könyv utolsó blokkja a *fejlesztőket és fejlesztési lehetőségeket* veszi górcső alá. Koós Bálint tanulmánya történeti perspektívába helyezi a magyarországi aprófalvak fejlesztési helyzetét. Az 1970-es évektől a kistelepülések háttérbe szorultak a településhierarchia felsőbb szintjein álló önkormányzatokkal szemben a forrásokért folytatott versenyben, ez pedig máig tartó feszültségeket generált az akkor elsorvadásra ítélt kistelepülések és igazgatási központjaik között. 1990-től több mint 3000 autonóm települési önkormányzat jött létre, melyek a középszintű járások megszűnésével a feladatellátás kényszerű szintjét képezték (a járási rendszer 2013-ban újra létrejött). Az 1990-től 2005-ig terjedő időszak fejlesztési lehetőségeit vizsgálva kirajzolódik, hogy a településhierarchiában betöltött szerep jelentősen befolyásolja a rendelkezésre álló forrásokat. A '90-es évek első felében a kistelepülések erőteljes fejlesztése figyelhető meg, mely javarészt a dinamikus infrastruktúra-beruházások következménye volt, mellyel részben a korábbi közúti és vezetékes közműellátottság hiányait pótolták. Az évtized második felében a fejlesztések elmaradtak az aprófalvakban, véget ért a máig aranykorként számon tartott időszak. Az ezredfordulót követően ismét növekedést mutatott a fejlesztések fajlagos összege, ám az eredményt inkább egy-egy településhez köthető nagyberuházás „húzta fel”. Az aranykor fejlesztései elsősorban hazai cél- és címzett támogatások formájában érkeztek a kistelepülésekre. 1996-tól a decentralizált források – melyeket a központi kormányzat helyett a megyei és regionális fejlesztési tanácsok kezeltek – jelentették az aprófalvak számára elérhető, szinte egyetlen megfelelő léptékű forrást, 2007-ben azonban ez is regionális szintre került.

A kistelepülések fejlesztési lehetőségeinek történeti és igazgatási kontextusának elemzése után két tipikus aprófalvas térséget, Észak-Magyarországot és Nyugat-Dunántúlt a helyi fejlesztők szemszögéből ismerünk meg. G. Fekete Éva tanulmánya a regionális fejlesztési dokumentumok és a szakértőkkel készített interjúk elemzésén keresztül mutatja be az aprófalvak számára nyitott lehetőségeket. Figyelmeztető jel, hogy a fejlesztési szakemberek az aprófalvakban elsősorban problémanyalábokat láttak, lehetőséget alig. Míg Nyugat-Dunántúlon elsősorban az elnéptelenedés, az elöregedés, a belső erőforrások hiánya okozza a problémát a szakemberek szerint, addig Észak-Magyarországon a munkanélküliséget emelik ki mint alapvető strukturális hátrányt, és a kedvezőtlen demográfiai folyamatok között itt a gettószódás is feltűnik. Míg a fejlesztők a keleti országrészben inkább komor képet festenek az aprófalvak jövőjéről, addig a Dunántúlon némileg optimistább hangokat hallunk. Zala megyében elsősorban az elérhetőség javítására helyezik a hangsúlyt az aprófalvak esetében, Borsod megyében inkább turisztikai és társadalmi fejlesztések kaptak támogatást. Az elemzésből kiderül, hogy az aprófalvak lehetséges funkcióváltásának, fejlődési irányvonalainak képét a helyi környezet nem tudja önállóan megalkotni. Emellett az eddigi tapasztalatok alapján a kistelepülések összefogása, közös érdekérvényesítése sem tűnik működő modellnek. A helyi kapacitások kihasználása helyett magasabb szintről érkező stratégiát várni addig korai, amíg a központi kormányzat elsősorban

szociális problémaként értelmezi az aprófalvakat, és a hosszú távon is kamatozó funkcióváltásra a fejlesztéspolitika nem nyújt lehetőséget.

A következő tanulmány a 2007–2013-as fejlesztési ciklus európai uniós forrásainak és a vidékfejlesztés kapcsolatának kritikai vizsgálatát nyújtja. Alapvető probléma, hogy Magyarországon sem a „vidék” fogalmát, sem a vidékfejlesztés fejlesztéspolitikán belüli helyét nem határozták meg egyértelműen. Finta István szerint a vidék aktív korú lakosainak jövedelemszerző tevékenysége jelentős részben a városokhoz kötődik, ilyen formán pedig a vidék fejlődését a területfejlesztési politika határozza meg. E gondolatmenet alapján a vidékfejlesztés egyik fő feladata az elérhetőség és a hozzáférés esélyegyenlőségének biztosítása. A fejlesztési ciklusban érvényes vidékfejlesztési politika – az agrárpolitikával együtt – nem volt képes a foglalkoztatási hátrányokat orvosolni és ilyen módon hozzájárulni a vidék fejlődéséhez. Noha a területfejlesztési források elaprózódása nem előnyös, a kistelepülési igényeket figyelmen kívül hagyó rendszer sem tekinthető méltányosnak.

A két átfogó uniós program, az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) összehangolt működése nem biztosított, így bizonyos területeket mindkettő, és ami még súlyosabb, másokat egyik program sem támogat. Az ÚMFP, mivel nagyobb források felett diszponál, nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjon a vidékfejlesztésben is. Az ÚMVP forrásainak jelentős hányada az erdő- és mezőgazdaságot támogatja (79%), noha a vidéki lakosságnak mindössze töredékét foglalkoztatja e két terület. A homogenizáló vidékpolitikában a helyi igényekre történő reagálást az alulról felfelé építkező LEADER program biztosítja, azonban a program a tapasztalatok alapján csak kismértékben képes hozzájárulni az egyéni és mikrovállalkozások megerősítéséhez, és nem bizonyul elegendőnek e térségek fejlődésének beindítására. A kistelepülések a fejlesztésekért folyó versenyben eleve hátránnyal indulnak, azonban a hazai decentralizált források megszűnésével végleg elestek attól a lehetőségtől, hogy kis léptékű, ám helyi szinten döntő fontosságú fejlesztésekbe fogjanak. Ez a tendencia pedig hosszú távon is hozzájárul az aprófalvak hanyatlásához.

Hamar Anna tanulmánya az aprófalvas térségekben kialakult földhasználati szerkezetet vizsgálja. Az 1990-es évek közepétől a területhasználat erőteljes koncentrációja és az egyéni gazdaságok visszaszorulása figyelhető meg. Az aprófalvas térségekben három földhasználati típus azonosítható: Dél-Dunántúlon a nagyüzemi gazdálkodás dominál, Észak-Magyarországon a középüzemek, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a kisüzemi földhasználat maradt meghatározó. Míg a kizárólag mezőgazdaságból élő családok esetében az előrelépni szándékozó üzemek nem találják a megfelelő irányt, a kiegészítő termelést folytatók sokkal rugalmasabbak és alkalmazkodóképesebbek. Az agrár-környezetvédelmi uniós források elsősorban a közép- és nagyüzemeket részesítik előnyben, az aprófalvak jelentős része nem is részesült ilyen jellegű támogatásban. Ezzel az aprófalvak fejlesztése háttérbe szorul, és a kialakult agrárszerke-

zet konzerválódik. Míg a támogatásokat a középüzemek helyzetük stabilizálására, fenntartásukra tudják csak fordítani, addig a nagyüzemek képesek további fejlesztéseket megalapozni e támogatások segítségével. A területhasználatra épülő vidékfejlesztés sem hozta meg a várt hatást. Az ökológiai védelmet vagy a turizmus fejlesztését célzó források hasznosítása összehangolt együttműködés nélkül nem vezet sikerre. Önálló uniós forrásszerzésre az aprófalvak esélytelenek, ám a natúrparkok intézménye lehetővé teszi az integrált térségfejlesztési és környezetvédelmi funkciójú szervezetten keresztül az együttműködést és a fejlesztések integrált megvalósítását. Az infrastrukturális fejlesztési források megszerzése azonban háttérbe szorította a korábbi célokat.

Finta a vidék fejlődését elsősorban a városi munkahelyekhez és gazdasághoz kötöten látja, ezzel szemben G. Fekete Éva az aprófalvak önálló fejlődési potenciálját, funkcióváltási lehetőségeit vizsgálja. Az aprófalvak diverz csoportot alkotnak: a „gazdaság-talan” falvak között találunk előregedő településeket, alvófalvakat, gettósodó településeket, üdülőfalvakat és egy-egy tulajdonos által uralt „újjgazdag játszóteret”. A gazdasággal rendelkező települések is széles skálán mozognak: vannak hagyományos mezőgazdasággal, erdőgazdálkodással és kisiparral rendelkező települések, turizmusra vagy éppen kultúrgazdaságra építő falvak (művészeti, vallási központok), szociális szolgáltatásokra szakosodottak (idősellátás, rehabilitáció) és kiskörzeti szükségleteket kielégítők. Közös bennük, hogy kicsik, periférikus helyzetben vannak és elmaradottak. G. Fekete három ideális megújulási stratégiát lát számukra: a befele fordulást és a visszatérést a szubsztantív, részben önellátó gazdasághoz; az integrációt, mellyel az aprófalvak a globális gazdasághoz kapcsolódnak; valamint „a csodát”, amikor is egy karizmatikus helyi vezető képes piacépes kezdeményezést megvalósítani egy településen. Noha e példák ideáltípusokat testesítenek meg és nem jelenítik meg a forrásmaximalizáló kistelepülések esetlegességét mutató stratégiáit, felhívják a figyelmet arra, hogy az aprófalvak értékeinek megőrzése vagy megerősítése a szélesebb társadalom érdeke is, amelyet a már meglévő jó példák népszerűsítése is segíthet.

A kötet utolsó tanulmánya Glózer Rita tollából a vidékfejlesztők életútjait, identitáskonstrukcióik párhuzamosságait és az általuk teremtett diskurzusok vidékfogalmait veszi szemügyre tematikus mélyinterjúk és narratív életútinterjúk elemzése alapján. A vidék fejlesztői jellemzően nem helyi emberek, életútjukban mind a térbeli, mind a társadalmi mobilitás jellegzetes motívum. Noha szakmájuk más területekhez köti őket, mégis a fejlesztés területén tudtak kibontakozni. Emellett kreatív, autonóm személyiségükkel mintegy sajátjukként gondozzák az általuk létrehozott szervezeteket, ahol általában a „másodvonalban” már ott dolgoznak a helyiek is. A nonprofit szféra egykor a vidéki értelmiségiek agráriumon kívüli foglalkoztatását jelentette, mostanra azonban új szereplőként feltűnt a vidéki értelmiségiek fiatal generációja, akik kifejezetten a fejlesztés területén szerzett szaktudásukat, gazdasági ismereteiket legalább átmenetileg ezekben a vidéki terekben kamatoztatják.

A *Hátrányban vidéken* egy többszintű és sok szempontú, az aprófalvas térségek komplex elemzését nyújtó kötet, mely alapos helyzetképet vázol fel az aprófalvas térségek relatív helyzetéről a 2000-es évek második felében. A tanulmányok érdeme, hogy mind a makroelemzésekkel, mind a kvalitatív mélyfűréssekkel sokszínű, az egyén és a struktúra viszonylatában dinamizált képet nyújtanak a kistelepülések helyzetéről, fejlesztési lehetőségeiről és magukról a fejlesztőkről is. A tanulmányok 2005 és 2009 közötti empirikus eredményeket dolgoznak fel, ám egy-egy szerző az azóta eltelt időre is reflektál. A helyzetképben hangsúlyt kapnak a projektszemlélet által vezérelt, az európai uniós csatlakozást követő fejlesztési rendszer területi hatásai. Sok esetben a levonható következtetések nem vesztek értékükből, és a megfigyelhető tendenciák tovább erősödtek. A tanulmányokon gyakran átsejlik a szerzők mély elkötelezettsége a vidékfejlesztés és az aprófalvak ügye iránt, a tudományos megismerés és leírás mellett céljuk, hogy a gyakorlati fejlesztési munkába is átültethető következtetéseket vonjanak le, és olyan javaslatokat tegyenek, amelyek hozzájárulhatnak a hatékony és méltányos, a társadalmi integrációt szem előtt tartó, térben is érzékeny fejlesztéspolitikához.